

МОРСКИЯТ ТРАНСПОРТЕН ЦЕНТЪР ВАРНА ПРЕЗ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА

Светлозар Попов

Abstract: *The article raises the question of the role of the coastal settlements in the Varna bay during the early Bronze Age (EBA) and makes an attempt to provide an answer for it. These settlements from the Chalcolithic period are known to have been a maritime transport center for trade—export of Provadia salt, flint and precious stones, copper, gold, and mussel products and sea import of copper from the Strandzha mountain. It is known that the Varna settlements formed a large metalworking center for copper and gold products, whose production can be traced in many places along the Danube and the northern Black Sea coast to the rivers Don and Volga.*

However, the issue of the importance of EBA settlements in the Varna bay is still unresolved. This is because they are multiple in number, relatively larger as occupied area and have even lasted twice as long. Therefore, it is assumed that they were inhabited by a larger population. And finally no one has commented so far on what they were used for after the salt production in the Provadia region and the processing of copper and gold in the center were stopped. There are no traces of the accumulation of wealth, which on the other hand is found in abundance in the old Chalcolithic center—the Varna I necropolis.

The article seeks an explanation of how this data for a larger EBA center correlates with its more limited functions. For the purpose some historical realities from the 3rd millennium BC are taken into account and discussed. This is primarily the invasion of the Pit Grave culture tribes in the area. These tribes are known to have traveled along the shores of large water basins and thus finally crossed Europe and reached the Atlantic coast. Secondly, the article discusses the discovery of early arsenic bronze and its spreading to the Aegean and the Middle East. In this sense, in our opinion, the Early Bronze maritime center in the Varna bay, which we will call Varna II, unlike the Chalcolithic one from the same area named Varna I, was associated exclusively with transport functions—migration by sea of groups of Pit Grave tribal migrants and the spreading of bronze products from the homeland of bronze—south of the Eastern Carpathians, down to the Mediterranean.

Keywords: *Chalcolithic period, Bronze Age, maritime transport center, Varna I, Varna II*

Светът с удивление говори за къснохалколитната култура Варна, а ние разпознаваме в нея първата цивилизация на планетата. Известен е и краят ѝ, колкото и неясноти да се обсъждат около него. Археолозите знаят, че след един дълъг почти хилядолетен период, бреговете на Варненския лиман отново биват населени през ранната бронзова епоха (РБЕ), в периода 2800–2100 г.пр.Хр., ако датирането е достоверно. Тогава центърът Варна оживява повторно и е вече синхронен на културите

Чернавода III по Долен Дунав и Североизточна България, на Езеро в Югоизточните Балкани и на ранната анатолийска бронзова култура в Северозападна Анатолия с Троя, та чак до Анкара, на Майкопската култура в Кавказ и на културите Болераз и Баден по Среден Дунав. Лошото е, че липсва връзка между халколитния център Варна и по-късния културен хоризонт в района от РБЕ.

Това археолозите са доказали с проучването на потъналото селище при Арсенала.

Според него над халколитния слой от първото селище (дебелина от 0.9 м) е имало пласт от морски мекотели със същата дебелина – 0.9 м, в който липсват културни артефакти и дори полен (цветен пращец). Това прави този слой хиатус. Най-горният слой е отново културен и е вече от ранната бронзова епоха. Този слой възлиза на места до 3.5 м, когато около 2100 г.пр.Хр. селищата отново са залети от морето и повече никога не се появяват.

Ето как представя данните от проучванията на потъналите селища археологът Иван Иванов и до какви изводи достига той: „Важната особеност на бронзовата епоха във Варненско е липсата на връзка с предходната епоха. По-горе бе казано за пластове под водата и тяхното прекъсване с празен пласт между тях. Това е лесно установимо и при сравнение на материалната култура на едната и другата епоха. Изчезват ниските разлати съдове, украсени с боя, графит и инкрустирани геометрични мотиви. Появяват се кани с дръжки и скосени устия, паници и аскуси. На преден план излиза само връзана и набодена украса, образуваща пояси по плещите на съдовете. Друга е и повърхността на съдовете, а и съставът на глината се различава. Изчезва напълно идолната пластика, променя се формата на каменните брадви. Тези аргументи за промяна на материалната култура всъщност показват смяната на населението. Остава неизяснено защо новото население се е настанило на мястото на старите енеолитни селища. ... Дендрохронологични изследвания на колове от селището при Арсенала показват устойчивост на двете групи проби – от енеолитната и от бронзовата епохи. Не бяха открити от проучените проби такива, които да се застъпват, т.е. разликата между двете епохи е по-голяма от възрастта на изследваните дървета. Важно за изучаването на епохата е това, че във всички потънали селища – 13 досега установени, има находки от РБЕ. Размерите на селищата от епохата също превишават тези от предходния халколит. Това води до извода, че новото население е не само друго като етнически състав, но и по-многобройно. В района на Варненско не са намерени селища от същото време ... За находките от потъналите селища е характерно

откриването на дървени предмети, каквито не може да се открият в обикновените селища от халколита. Възможно е при проучванията да бъдат намерени и много други органични материали – кожа, тъкани, плетки – всички запазени в анаеробната среда под водата” (1).

Така разбираме следните важни за нас неща. Първо, че след като халколитните селища във Варненския залив са залети от морската вода и животът изчезва за дълги столетия, през РБЕ те отново оживяват. Второ, липсва връзка между живота на потъналите селища от времето на халколита и тези от РБЕ. Трето, новите селища, по неясни засега причини, са правени винаги на мястото на старите от халколита, там, където е имало такива. Сега те са по-големи и повече на брой. Четвърто, новите обитатели на селищата са население, носител на друга култура и с друга етническа принадлежност. Това население, заселило новите крайбрежни селища, не е оставило следи във вътрешността на района, въпреки че е живяло значително по-продължително тук. И Иван Иванов допуска, че е дошло до Варненския лиман по крайбрежни пътища. Ние обаче не можем да изключим това да е станало и по море.

Тъй или иначе, животът в стария халколитен център Варна е бил подновен през РБЕ. Населението е било по-многобройно и е живяло тук по-продължително време. Археолозите регистрират редица различия в материалния живот на новите заселници, говорят за нов етнос и липсата на приемственост между старите халколитни и новите раннобронзови обитатели. И това налага, когато говорим за района на Варна, да различаваме два отделно съществували във времето културни центрове – един халколитен – известният носител на цивилизация Варна, и втори, на същото място – Варна от ранната бронзова епоха, чийто образ ни се губи, а и науката не го е описала. Редно е тогава да различаваме два центъра: стар – Варна I и нов – Варна II.

Колкото и шумно да се афишира липсата на приемственост, такава все пак съществува. И това разкриват нагледно самите крайбрежните селища. Защото моделът е запазен и външно те са неразпознаваеми. А освен това

новите селища са изградени върху старите от халколита във всичките осем случая, където ги е имало. Но е имало и нови - на нови места. Какво са представлявали тези селища, как са функционирали и за какво са служили, не се коментира. Интересното е, че липсват данни за производствена дейност. Металообработването е замряло, няма и следа от солодобива в Провадийско, а първият солодобивен център е престанал да функционира. Липсват следи от оживена търговия. Тогава с какво са се занимавали хората тук, за да са били издигнати повече от дузина крайбрежни селища? Защото известните са 13, но се знае, че има и неизследвани. А с тях селищата стават приблизително 20. Въпреки това новите заселници остават в сянка. Кой са, откъде са дошли и носители на каква култура са били те? Как са живели, след като са обитавали центъра поне седем столетия, т.е. 2–3 пъти по-дълго време от халколитните „варненци”? И какво наследство са оставили те след себе си? Тези и други още въпроси определят предмета на настоящата работа.

Археолозите са си свършили работата перфектно, когато са проучвали останките от т.нар. „наколни” или „потънали” крайбрежни селища в дълбокия някога Варненски залив, възползвайки се от добрия шанс с присъствието на братята Херман и Карел Шкорпил при дренажните дейности във Варненското езеро през 1921 г. Затова при подновените през 60–70-те години на XX в. дренажни работи на територията и на Белославското и на Тръстиковското езера са били в очакване. И не са се излъгали, очакванията им са се увенчали с успех. Те дори са успели да ги диференцират в зависимост от вида открити артефакти на халколитни и раннобронзови.

Краят и на двата вида селища е един и същ – потъването им в резултат от заливането от водата при повишаване на морското ниво. И ако в края на халколита са потънали за първи път, а в началото на РБЕ заживяват нов живот, то в края на епохата те са залети повторно и повече от пет хилядолетия остават в тинята на превърналия се в наниз от езера праисторически залив.

Ето как представя нещата с „наколните

или потъналите селища” Иван Иванов: „Откритите досега селища представляват истински комплекс, непознат другаде. Съществуват данни за още други, неустановени с артефакти, потънали селища – в Корабостроителния завод, в канала между Девненското и Варненското езеро, в западния край на пясъчната коса на острова, под новия мост и другаде. Със сигурност известните селища са:

1 – южният бряг на канала близо до стария мост – енеолитна и бронзова епоха

2 – пред сегашната фабрика „Христо Ботев” – бронзова епоха

3 – в двора на Морфлот, южно и съвсем близо до късноенеолитния некропол – енеолитна и бронзова епоха

4 – пред гара Тополите – бронзова епоха

5 – Езерово – енеолитна и бронзова епоха

6 – ТЕЦ „Варна” – енеолитна и бронзова епоха

7 – Арсенала – новия цех – енеолитна и бронзова епоха

8 – Лъджата – стария цех – бронзова епоха

9 – Страшимирово – старата гара – енеолитна и бронзова епоха

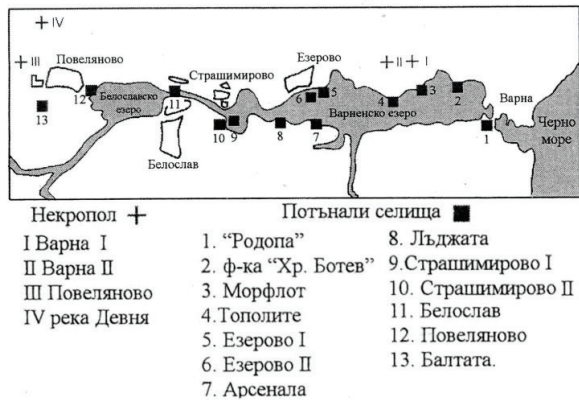
10 – Страшимирово – мостът на старата жп линия – бронзова епоха

11 – западният край на Белославското езеро – енеолитна и бронзова епоха

12 – при гара Повеляново – енеолитна и бронзова епоха

13 – Балтата – между гарите Повеляново и Разделна – под трасето на жп линията – бронзова епоха.

... Късноенеолитните потънали селища са осем на брой, но разположението им на разстояние не по-голямо от 18 км навътре по бреговете на езерата е твърде показателно и значимо като брой за епохата. Находките от тях са едновременни, което определено сочи не само времето на разцвет, но и времето на заселване на бреговете” (2).

Обр. 1. Карта на потъналите праисторически селища във Варненското и Белославското езеро (по Ivanov, Iv. 1993)

Казаното, дори и така накратко, е важно. То определя броя на потъналите селища – осем халколитни и тринадесет от РБЕ. А по-горе посочихме любопитната подробност, че новите раннобронзови селища във всички случаи, без изключение, възникват на мястото, където е имало старо халколитно селище. Така е и при осемте халколитни селища. През РБЕ те са дублирани от новите на техните места. Има обаче и пет нови селища на нови места.

Ценни разкрития относно съдбата на потъналите селища намираме в изследването на проф. Михаил Лазаров „Древното корабоплаване по Западното Черноморие“ (2009). В него той разглежда първоначално халколитните селища във Варненския лиман и това от Созопол, след което обръща поглед и на тези от РБЕ. Първоначално се спира отново на селищата край Варна, но интересните са новотърките по южното ни Черноморие. Освен раннобронзовото селище при Созопол, такива са открити при Атия, на устието на р. Ропотамо, край Урдовиза (Китен) и това при Стамопло. Така установяваме, че по време на РБЕ по българското Черноморие е имало поне 18 потънали селища като новите са предимно южно от Стара планина.

Обр. 2. Карта на потъналите праисторически селища по западния бряг на Черно море (по Реев, Р., 2004).

Особено ценно е мнението, че са служили като пристанища. Те са непосредствено до морския бряг и разположени на подходящи за корабоплаване места. А и данни за търговия по море не липсват още за късния неолит и халколита (3). Защото при липсата на сухоземен транспорт, корабчетата тип гемийка са били единствените транспортни средства за търговия на големи разстояния. С такива гемии е била изнасяна през късния неолит солта от солницата в Провадия. Пак с тях са били внасяни ценните миди спондилус и денталиум от Егейско море. А след това, през халколита те са служили за транспортирането на медната суровина от рудодобивните центрове в Странджа и Средна гора (Старозагорско) на север, към металообработващите центрове в Дуранкулак и Варна. По време на РБЕ обаче необходимостта от транспорт става още по-належаща и по този повод авторът отбелязва:

„Проблемът за снабдяването с метал е още по-остър през следващия голям период от миналото на черноморските и източносредиземноморските общества – бронзовата епоха. След един срив, рухване на къснонеолитните култури по Западнопонтийското крайбрежие и един хиатус, чийто хронологически обхват все

още е в основата на многобройни дискусии, в огромния ареал на Черноморието, в Анатолия и Източното Средиземноморие се изгражда нова система от сродни раннобронзови култури. Новите технологии на металообработката сега прибавят към глада от мед още по-ненаситния глад за арсен, а по-късно и за редкия калай – съставни елементи на новата, основна за епохата сплав. Новата система от раннобронзови култури обхваща значително по-обширна територия от Централна Европа до Кавказ и от Балканите до Източна Анатолия и Егейските острови, обособена в т.нар. Циркумпонтийска металургична провинция (ЦМП). В хронологически аспект тя обхваща времето на втората половина на IV и III хил.пр.Хр. Характерна е с изключително активни и многостранни контакти, с определена културна интеграция. ... Очертават се два главни района: на юг, който обхваща Задкавказието, Анатолия, Балканите, с икономика, базирана на земеделието и скотовъдството, и на север – от Северен Кавказ до устието на Дунава, включващ степните области по Северното Черноморие с икономика, базирана главно на скотовъдството. Тази огромна система от културни огнища продължава чак до средния бронз”. А по-долу отбелязва: „При това на вниманието се налага един твърде съществен факт. Западнопонтийските крайбрежни раннобронзови селища имат своите паралели в Източното Средиземноморие – както на Малоазийския бряг, така и по островите през ранната бронзова епоха се появяват селища, чийто морски характер, особено тези на островите, едва ли може да предизвика съмнение”. И след това встъпление към проблема с морския транспорт, авторът изрежда появилите се в Егейския свят крайбрежни селища: Полиохни на о. Лемнос, Терми на о. Лесбос, Емпорио на о. Хиос, Тигани и Херайон на о. Самос, Ясос в Кария на малоазийския бряг. Тези са по т.нар. „източен морски път”. Колкото до „западния морски път”, той пресича Цикладския архипелаг, минава източния бряг на Пелопонес и Атика, след това между о. Евбея и континенталния бряг минава южно на Северните Спорадски острови и също излиза на Полиохни на о. Лемнос. Този път е белязан от съществуващите по това време селища: Лер-

на в Арголида, Егина в Сароническия залив, Аскитарио и Рафина в Атика, Лефканди и Маника на о. Евбея”. След като маркира източния и западния морски път и отбелязва, че те се събират при Полиохни, авторът допълва картината: „Събрани на Полиохни, тези пътища естествено водят към (или от) Дарданелите, Пропонтида, Босфора и Черно море”.

Така М. Лазаров достига до Черно море и изказва увереността си, че тук по западния му бряг се очаква откриването и на други морски селища от епохата. Освен този западен път професорът бележи и южен морски път – „пътят на аргонавтите”, както го нарича той, минаващ по южното турско крайбрежие на Черно море. Този път е белязан от селищната могила Икиз тепе, на левия бряг при устието на р. Къзъл Ирмак (на п-ов Бафра), Дундар тепе, Текекьой и Кавак, в района на гр. Самсун, като включва и находката от бронзови сечива и украшения при гр. Орду на р. Мелет (4).

Това е общата картина, която рисува проф. М. Лазаров по отношение на многобройните крайбрежни селища в Черно и в Егейско море по времето на РБЕ. Всички те изпълняват функциите на морски пристанища, съставят мрежа, в която се вписват още о. Самотраки, о. Тасос, както и злощастната Троя. И можем само да съжаляваме, че вещият варненски археолог не е открил и не е отбелязал нито едно пристанище по източното черноморско крайбрежие, ако и да говори за „пътя на аргонавтите” към Колхида.

Сега разбираме, че западнопонтийските крайбрежни селища-пристанища от РБЕ имат своите многобройни паралели в Егейския свят и това подчертава контактите между двата морски басейна. Но единственото струпане на селищата е при Варненския лиман. И това е ясен белег за значението, играл той за времето си в неизвестните ни днес морски-търговски отношения.

Какво обаче са обслужвали тези морски пристанища във Варненския залив и защо са толкова многобройни те, археолозите не знаят и не коментират. Погледът им, замъглен от непрогледния Преходен период, остава такъв и през РБЕ. А формулировката „морска търговия” е много обща. Поради това нека потър-

сим как е изглеждал животът през тези епохи.

Краят на културата Варна се свързва с покачването на морското ниво и потапянето на крайбрежните селища във Варненския залив, но това не е и причината за самия край на епохата. Халколитът изчезва близо два века по-късно, на една много по-голяма територия, а не само по морското крайбрежие, за да се свърже пряко с морето. На преден план излиза инвазията на скотовъдно-номадско население от северночерноморските степи, носител на древноямната култура Среден Стог. Това става в края на V хил.пр.Хр. и отсядането на това население по Долен Дунав и в Добруджа се съпътства с ликвидиране на гъстата селищна система и замиране на оживения стопански живот. Следа от тази инвазия са откритите каменни скиптри във вид на конска глава – отличителен белег на населението, опитомило за пръв път коня, както и намерените конски кости. С това се полагат основите на културите Чернавода I и Певец. Преходният период е наречен така поради отсъствието на ясни следи от живот, продължило столетия. А причината е липсата на уседнал начин на живот на придошлото скотовъдно-номадското население поради постоянното му придвижване в търсене на нови пасища. Едва след 500 или 1000 г., животът става отново видим и в Североизточна България възниква културата Чернавода III, а в Тракия културата Езеро А, които са част от големия комплекс култури заедно с Троя I, както и културите Баден и Болераз, по Среден Дунав. Това обаче е вече през РБЕ. Но и този път спокойствието по Долен Дунав, Добруджа и Северното Причерноморие е нарушено от инвазията, сега на ямните племена – също степно скотовъдно-номадско население – преки приемници на древноямната култура.

Типично и за двете тези номадски култури е, че са изцяло скотовъдни – обстоятелство, имало като следствие постоянното придвижване на стадата, пълното отсъствие на уседнал начин на живот и на селища. А липсата на следи от живот се компенсира единствено от погребенията в ями под могилен насип (курган). Трупополагането е по гръб, със свити в коленете и привързани крака, изправени нагоре. Такъв е бил обредът при древноямната и

ямната култури.

Като цяло останалите по земите ни могилни погребения са многобройни, приемат се за 10–15 хиляди, но като се има предвид масовото им унищожаване при дълбоката оран, особено след откриването на трактора, броят им се приема, че е бил около 50000. Разбира се, не всички тези могили са дело на праисторическите пришълци, защото най-многобройни са могилите, оставили ни траките. Но и могилите от края на V и тези от III хил.пр.Хр., не са малко. Затова както липсата на селища, така и наличието на погребални могили трябва да приемем за белег и на двете култури. Жалкото е, че не са диференцирани. Самата ямна култура заема обширни територии от Волго-Уралието и северночерноморските степи до Мунтения, Добруджа и Североизточна България. Но следи от такова население се откриват на юг чак в Аргос.

От друга страна Х. Тодорова обръща внимание на съществена особеност, свързана с могилите – тяхното концентриране по морското крайбрежие и у нас, и в Украйна и така поставя въпроса за наличието на известна морска култура у ямните племена или поне на част от тях. Говорейки за скитнически начин на живот, любопитно е да споменем, че най-древните останки от каруца у нас са при едно от погребенията с каменна стела от РБЕ край с. Плачидол. Тези останки са не само символ на най-ранния колесен транспорт, но и свидетелство за номадския живот на придошлите у нас ямни племена. (5).

Освен концентрацията на надгробните могили по морското крайбрежие, не по-малко любопитно е разпределението им по света. То се оказва неравномерно и това е друг ценен ориентир. По мнението на А. Орачев те заемат обширно пространство – от средноазиатските степи на изток, чак до Атлантика на запад. Най-многобройни са надгробните могили в Тракия и на територии, заселени от тракийски племена като Фригия, Лидия, Троада и разбира се, в степите на Украйна. Често се срещат в Бретан, Южна Франция и в Ирландия, докато в Испания, в Италия и Гърция почти липсват. Тъй или иначе обаче хилядите погребални могили у нас и по-точно тези от РБЕ, легити-

мират мащабната мигрантска вълна на ямни племена по земята ни през III хил. пр. Хр. А многобройните могили легитимират присъствието по нашите земи на многобройно население, носител на ямната култура. И това е особено важно за нас, след като знаем, че начинът им на живот не е оставил за тях други трайни следи. Така хилядите могили легитимират живота по време на т. нар. Преходен период у нас, с присъщата му липса на селища (6).

Погребалните могили са типичен белег за живота на древноямни и ямни племена, но не и единственото свидетелство. Защото у нас са открити и няколко антропоморфни каменни стели. Три от плочите са намерени на 700 м от останките на потъналото селище при с. Езерово и само на 50 м от брега на езерото. Наблизо до плочите са намерени останки от човешки кости, което свързва плочите с погребалния обред. Те са интересни, доколкото се приемат за типични белези на ямната култура и за първите монументални скулптури в културната история на човека. И е необходимо да знаем, че ако каменните скиптри тип „конска глава” са белег на хората от древноямната култура, то антропоморфните каменни стели са белег на ямната. Ето защо би било добре да се запознаем с тях.

Като брой антропоморфните каменни стели у нас са общо девет. Четири от тях са тези от с. Езерово, а една от близкото с. Манастир. Други четири са открити край с. Плачидол, Добричко. Изследвани са от варненската археоложка Горанка Тончева. В най-общи щрихи това са каменни стели, при някои от които външният вид на тялото на човека и част от облеклото са видими, а в други случаи – едва доловими и главата е изобразена като полусферична издатина. При добре оформените стели на главата се открояват очите, веждите, носа, мустаците, устата, брадата. В някои случаи се долавят очертанията на брадви или чукове, втъкнати в колан, в пояс или на ръка. Някъде са изобразени и огърлици с амулети.

Обобщавайки работата си по антропоморфните каменни стели, Г. Тончева стига до следните няколко извода. Тя обръща внимание, че всички открити у нас плочи трябва да са били поставяни побити в земята в изправе-

но положение, съдейки от грубата долна част и по-тъмния ѝ цвят, резултат от дългия престой в земята. На второ място авторката не приема становището, че по-грубите и схематично направени стели са от по-ранен период в сравнение с плочите с детайли, имайки предвид двете плочи от с. Плачидол, които са от двата типа. По подобен начин стои положението и с плочите от Езерово, където плоча обр. 1 е с детайли, а тези обр. 2 и 3 са съвсем схематични, а са намерени само на няколко метра една от друга. По мнението ѝ четирите плочи от Езерово трябва да са свързани с близкото потънало селище тук. И като се позовава на този водещ, но и на още други аргументи, варненската археоложка отнася плочите, открити у нас към РБЕ. Тя дори открива паралели в начина на изобразяването на ръцете при стелите и при намерените скелети в близкия раннобронзов некропол край с. Тополи. Същото твърди тя за керамиката край костите и дори вида на изобразения върху едната чук.

Специално внимание обръща Г. Тончева на някои паралели между находките от близкото потънало селище и археологическите материали от с. Михалич, Свиленградско и на тези от V и VI хоризонт на Дипсиската могила край Нова Загора. Особено интересна е констатацията за чука от стела обр. 4 от Езерово, м. Тепетарлъ, който намира за сходен на „бойните чукове” с дупка при племената от ямно-катакомбната култура. Същото касае и керамиката от потъналото селище край с. Езерово. Най-общо границите на разпространение на антропоморфните плочи съвпадат с границите, между които са живели степните племена от ранната бронзова епоха. И подчертава, че „старите антропоморфни паметници от с. Езерово и с. Манастир не изобразяват „славянски” идоли...”. Така накрая тя формулира заключението: „Сравнявайки материалната култура на наколните селища край с. Езерово с ямната култура в територията на СССР и културата Коцофени в Румъния, се идва до заключението, че те имат голямо сходство помежду си и, че свързаните с тях антропоморфни стели, които имат еднакъв стил и идейно съдържание, са израз на една културна общност със свои локални особености” (7).

В по-широк план информация за каменните стели откриваме в работите на украинския праисторик Валентин Даниленко. Според него стелите са характерни за племената, носители на ямната култура и са служили за белязането на гробните могили. Такива стели се срещат на обширна територия от Северен Кавказ и Крим на изток, до Западна Трансилвания и България, на запад. Тези стели и съпътстващата ги керамика са много сходни с късната майкопска култура и с мегалитната култура в Задкавказието. А те от своя страна са близки до кюлттепинската и катакомбната култури от калмико-маничкия район. Всички те се сближават с т.нар. кирбет-керекската култура от Предна Азия. По мнението му стелите не изобразяват хора, а божества и то бога на войната и гърма, какъвто е хуритския бог Тешуб и ни го представя изобразен на стела. И подчертава, че разпространението на стелите на запад съвпада с разселването на ямните племена през РБЕ и няма нищо общо с разпространението на каменните скиптри с вид на кон у скотовъдните племена, което е цели две хилядолетия по-рано (8).

Нека обобщим, след края на блестящия халколит в Североизточна България и Добруджа, през РБЕ на мястото на морския център Варна I възниква нов център – Варна II. Но за разлика от именития си предшественик сега не се установява никаква видима стопанска дейност. Като че ли сега единствена остава транспортната функция на селищата-пристанища. Липсата на следи от оживена търговия още повече засилват недоуменията, пред нас. И така, какво е било транспортирано от морския център Варна II през РБЕ, за да са били необходими толкова селища, си остана загадка?

Естествено е загадката да ни подсети за възникналите през РБЕ крайбрежни селища-пристанища във Варненския залив, по южното ни Черноморие, по егейските острови, малоазийското крайбрежие и в Леванта. М. Лазаров бе маркирал два морски пътя само в Егейско море, но корабоплаването е излизало и из Средиземноморието. Х. Тодорова говори за следи от ямната култура при Аргос, а Г. Тончева – за каменна стела пак там. Любопитни в

това отношение са данните от изследванията на френския антрополог Р. Шарл, който открива в некропола на пелопонески Аргос скелетите на северен тип хора, заселили района през IV–III хил.пр.Хр. В Северна и Централна Гърция този тип северно население, присъствало много по-силно, отколкото в Пелопонес, а през II хил.пр.Хр. то видимо било намаляло. Тези данни показват наличието на мащабна миграция от северен тип население в Гърция в края на IV хил.пр.Хр., която обаче се оказала еднократна. (9). Дали хората, за които говори Р. Шарл са били представители на ямната култура, не става ясно. Антропологичните особености обаче и посоченото датирание позволяват миграция да бъде свързана с ямните племена.

Сега разбираме срещата на подобни на нашите антропоморфни каменни плочи в Гърция. Още по-любопитна е срещата им в Южна Франция, за което говори Горанка Тончева. По наше мнение въпросът е особено важен, доколкото трябва да има отношение към заселването на ямни племена по Атлантическото крайбрежие. И това намира потвърждение в множеството погребални могили в Бретан и Ирландия, за които съобщава А. Орачев. За скотовъди-номади и добри мореплаватели, влезли в ранната история на Западна Европа под имената баски, аквитани, арморики, алби и пр. говори и канадският изследовател Фарли Моуът. Това били древни племена, може би най-ранните, известни по име, заселили европейското атлантическо крайбрежие още преди появата на келтите. Те били носители на скотовъдна и морска култура и са заселили цялото френско-испанското атлантическо крайбрежие, ако и на страниците на историята да се появяват твърде късно покрай келтската, а след това и на римската инвазия в района. Нещо любопитно представляват техните плавателни съдове – гребно-ветроходни, всичките до един – северен тип, с дървено скеле и обшити с волски кожи (10).

Нека допълним, че историята на ранните емигранти в Западна Европа има и своето съвременно генетично измерение в лицето на доминиращата тук Y-хаплогрупа R1b, но колкото и да е интересна и перспективна, тя остава извън целите и предмета на настоящо-

то изследване. Тук я споменаваме само за да посочим актуалността на темата за центъра Варна II през РБЕ. Сега разбираме кому, кога и за какво е служил той. Допускаме, че многобройните селища-пристанища във Варненския залив са служили като изходен пункт на морските емигранти, прииждали през каспийско-причерноморските степи до Долен Дунав, Добруджа и нашето Северно Черноморие през РБЕ. Вероятно са се събирали при Варненския лиман и отгук са отплавали на своите северен тип кораби през Егейско и Средиземно море към Атлантика и Северно море.

Успоредно с миграцията на ямно население трябва да е вървял и друг един типичен за епохата процес - разпространението на ранната металургия на бронза. Твърди се, че Източното Прикарпатие става родина на най-ранния бронз. Тук местните триполски племена откриват за пръв път легирането на медта с арсен и полагат началото на най-ранния арсенов бронз. Приема се, че с края на балканския халколит още от началото на IV хил.пр.Хр. настъпва край на доставките на мед от Тракия. Въпреки това металургията не преустановява своето развитие и започва употребата на мед от Трансилвания, като още през втората половина на Преходния период, около 3200 г.пр.Хр. начева т.нар. „протобронзова епоха”, бележеща „четвъртия етап на металургията”. Това става по време на нашите култури Чернавода I и Певец. Логично първите изделия от арсенов бронз се откриват не другаде, а в Прикарпатието, на териториите на Румъния, Молдова и Украйна. У нас такива се срещат основно в Добруджа, както и в Централна и Източна Северна България, т.е. на териториите на посочените култури Чернавода I и Певец. По-конкретно се откриват в селата Овчарово и Певец, Търговишко, в Хотница, Шемшево и Качица IV, Великотърновско, в Дуранкулак II, Добричко. И забележете, на юг, южно от Стара планина, на територията на цяла Тракия са открити едва пет предмета от арсенов бронз. По-подробната справка показва, че легирани с арсен медни изделия от това време се срещат също в Ильпинар, Северозападна Анатолия, в пласт Ситагри IV край Драма, в Арслан тепе VI A и VII, Турция, в Нахал-Мишмар, Палес-

тина, в ранния метален хоризонт на Алпите и в Кавказ (11).

Да не забравяме и ранна Троя. Забележете, повечето изброени места на находки са по морския път, тръгвал от морския център Варна II и поемал на юг към Средиземно море, по маршрута, начертан от М. Лазаров. И още нещо важно, по своите археометалургични особености и форма оръдията и оръжията, изработвани от арсенов бронз на цялата територия, включваща части от Румъния, България, Украйна, Егея и Анатолия, са идентични. Това е най-категоричното свидетелство за приемствеността при разпространението на арсеновия бронз като доминираща суровина през РБЕ. Но и второ, през цялата РБЕ именно арсеновият бронз доминира навред из културния свят. Калаеният бронз вече е бил известен, но е започнал да доминира едва през късната бронзова епоха (12).

Така представената картина позволява следните няколко важни извода. Първо, показва къде възниква най-ранната метална сплав – арсеновият бронз. Това се оказва Източното Прикарпатие, а не Троя, нито Анатолия или Егейския свят, каквито мнения се изказват. Тези данни, както и непосредственото съседство на културите Триполие, Чернавода I и Певец определят териториите на Източна Румъния, Молдова, Южна Украйна, Кавказ и Северна България като мястото на най-ранна поява и разпространение на арсеновия бронз и протобронзовата епоха.

Второ, посочени са пътищата на разпространение на новия метал – арсеновия бронз през т.нар. Протобронзова епоха. Такива има и на изток към Кавказ, и на запад към Алпите. Най-дълъг е обаче пътят на юг и този път е морски. Излязъл от Прикарпатието, той минава през земите на културите Триполие, Чернавода I и Певец и специално на българска територия достига Добруджа и Североизточна България, след което се губи, за да се появи отново в Северозападна Мала Азия, в Егейския свят и да достигне Близкия Изток. А това означава, че, тръгнал от Източното Прикарпатие и достигнал морето, пътят на ранния бронз е продължавал на юг по морски път – по западното черноморски крайбрежие, пресичал

е Мраморно и така достигал Егейско и Средиземно море. И, отчитайки многобройните селища-пристанища във Варненския залив от това време като безпрецедентна даденост, те се оформят като най-възможния и подходящ изходен транспортен възел, откъдето товарите са тръгвали на юг.

Трето, целият този процес – развитието на протобронзовата епоха заема времето на Преходния период, последвал края на халколита на Балканите и проточил се до появата на ранната бронзова епоха. С грубо приближение, Х. Тодорова ситуира началото му през втората половина на Преходния период и по конкретно около 3200 г.пр.Хр. Но арсеновият бронз е бил ползван и през цялата РБЕ.

И четвърто, както изглежда, точно по това време многобройните селища-пристанища във Варненския залив приемат облика на изходен транспортен възел. Оттук трябва да са тръгвали товарите с арсенов бронз на юг. Но пак оттук по същото време тръгвали и тълпите емигранти, отправили се към Егейския свят, Средиземно море и Атлантическото крайбрежие. Именно това е разликата на стария производствен и транспортен от новия чисто транспортен морски център при Варненския залив, осигурявал транспортирането на хора и метал на далечни разстояния. И това позволява да разграничаваме морски център Варна I – халколитен и център Варна II – раннобронзов. Само така можем да обясним причината, поради която новата технология на арсеновия бронз е подминала Тракия, но е достигнала Анатолия и Егейския свят.

За всекиго е ясно, че изграждането на повече от дузина крайморски селища-пристанища във Варненския залив няма как да е било нещо случайно. Затова нека обобщим казаното дотук и потърсим докъде ни води това.

1/ След края на халколитния център Варна и потапянето на крайбрежните селища във Варненския залив, през РБЕ се появяват нови крайбрежните селища, подобни на потъналите.

2/ Археолозите доказват, че новите селища са повече на брой и по-големи по площ от селищата през халколита и този факт приемат за свидетелство, че новите обитатели са

били по-многобройни от старите.

3/ Тези нови селища във Варненския залив са просъществували два пъти по-дълго време, около 700 г., а вероятно и повече.

4/ Проучването на откритите в тях артефакти и особено на намерената керамика показва смяна в културата и етническия състав на новите заселници. По мнението на Г. Тончева те са носители на ямната култура.

5/ Липсват следи от развито земеделие, какъвто е бил основният поминък на халколитното местно население. Липсват следи от металообработвателна дейност, от солодобив или други производства и занаятчийство.

8/ Погребалните обичаи са изцяло променени. Появяват се стотици погребални могили (кургани) и антропоморфни каменни стели – все белези на ямната култура. Такива се срещат обаче и в Добруджа, но най-многобройни са в степите на Северното Причерноморие.

9/ Всички посочени данни определят, че на мястото на унищожения халколитен център Варна I е възникнал нов раннобронзов център – Варна II.

10/ Опитът за изясняване на живота и значението му за епохата го определят като един изключителен морски транспортен възел, играл ролята на изходен морски пункт за миграцията по море на носители на ямната култура към Атлантическото крайбрежие на Западна Европа и наред с това за разпространението на арсеновия бронз към Егейския свят и Средиземно море.

Излишно е да казваме, че изказаната хипотеза за селищата от района на Варненския залив като морски транспортен възел и изходен пункт на миграционната вълна на ямни племена по море, а заедно с това и като морското начало на пътя на арсеновия бронз към Троя, Крит и Леванта, е решението на загадката с многобройните крайбрежни селища тук. Поне засега друго логично предположение не виждаме. Струпването на селища-пристанища във Варненския залив през РБЕ дава основание да говорим за морски транспортен център Варна II.

Литература

- Иванов, Иван. ... 2001, с.20,28.
Иванов, Иван. ... 2001, с.19.
Лазаров, Михаил. ... 2009, с.14-20.
Лазаров, Михаил. ... 2009, с.28-32.
Тодорова, Хенриета. Добруджа през праисторическата епоха. – В: История на Добруджа. Т.1, С., 1984, с.56-67.
Орачев, Атанас. България – началата на рударството, металургията и древните съкровища. С., 2017, с.105-106.
Тончева, Горанка. Новооткрити антропоморфни плочи край с.Езерово, Варненско. – В: ИНМ – Варна, 1967, кн. III (XVIII), с.3-91,17-18.
- Даниленко, Валентин. История Украйны. М. 1966, с.82-84.
Динков, Божидар. Пеласгите. С., 1999, с.211,231.
Моуът, Фарли. Загадките на Канадска Арктика. С., 2005, с.53-58.
Тодорова, Хенриета. Каменно-медната епоха в България 1986, с.226-227; Тодорова, Хенриета. Проблеми на най-ранната металургия. 1994, с.12.
Орачев, Атанас. ... 2017, с.105-106.

За контакти:

Д-р Светлозар Попов

GSM: 0886187176

E-mail: sv_popov@abv.bg